

लू उपन्यासमा विडम्बना

दुर्गाबहादुर घर्ती

सहप्राध्यापक, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

इमेल : durgagharti@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेख नयनराज पाण्डेद्वारा लिखित लू उपन्यासमा प्रयुक्त विडम्बनाको अध्ययनमा केन्द्रित छ । यस उपन्यासमा पश्चिमी तराईको एउटा गाउँ पत्थरपुरवालाई कार्यपीठिका बनाइएको छ । समाजका व्यक्तिहरूले भोग्नुपरेका विभिन्न समस्याहरूको समग्रता नै यस उपन्यासको विषयसामग्री हो । विभिन्न पात्रहरूसँग सम्बन्धित घटना भएकाले उपन्यासको कथानक केही विशृङ्खलित जस्तो देखिए पनि तिनीहरूका साभ्ना समस्या पनि छन् । प्राकृतिक प्रकोप, रोग, भोक, अज्ञान, अशिक्षा, अत्याचार, विदेशी हस्तक्षेप जस्ता कुरा सबैका साभ्ना समस्या हुन् । पात्रका चारित्रिक विशेषता, तिनका व्यवहार र विचार विरोधाभासपूर्ण देखापर्दछन् । ती यावत् कुराहरूले उपन्यास विसङ्गतिपूर्ण बन्नपुगेको छ । त्यसप्रकारका विसङ्गतिप्रति उपन्यासमा कटाक्ष गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा विडम्बनाको व्यापक प्रयोग गरिएको छ । त्यसको अध्ययन यस लेखको मुख्य अभीष्ट हो । त्यसका लागि सामग्री सङ्कलन पुस्तकालयकार्यबाट गरिएको छ र गुणात्मक पद्धतिअन्तर्गत पाठविश्लेषण विधिमा सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ । विडम्बनाको विश्लेषण गर्नका लागि विरोधाभास, विसङ्गति र कटाक्षलाई सूचक बनाइएको छ । समाजमा देखापरेका विरोधाभास र विसङ्गतिप्रति यस उपन्यासले तीव्र कटाक्ष गरेको छ र विडम्बनाको प्रयोगले प्रस्तुत उपन्यास निकै प्रभावोत्पादक बनेको छ भन्ने प्रस्तुत लेखको निष्कर्ष रहेको छ ।

शब्दकुञ्जी : उत्पीडन, उपहास, कटाक्ष, विरोधाभास, विसङ्गति ।

विषयपरिचय

नयनराज पाण्डेको लू (२०६८) उपन्यास नेपालको पश्चिमी तराईको परिवेशमा आधारित छ। बाँके जिल्लाको सदरमुकाम नेपालगन्जको पूर्वतर्फ भारतीय सीमासँग जोडिएको एउटा गाउँ पत्थरपुरवाको कथालाई उपन्यासले समग्र रूपमा समेट्ने प्रयास गरेको छ। उपन्यासमा अनेकथरी पात्र छन् र तिनका आआफ्ना कथा र व्यथा छन्। तिनका भनाइ र अनुभूतिका आधारमा कथा प्रस्तुत गरिएकाले उपन्यासमा समाजका समग्र पक्ष उद्घाटित भएका छन्। पात्रले आफ्ना दृष्टिकोण आफैँ व्यक्त गरेकाले कथावर्णन विश्वसनीय बनेको छ, तर त्यसले उपन्यासको कथानक केही विशृङ्खलित जस्तो पनि तुल्याएको छ। तर ती परस्पर सम्बद्ध पनि रहेका छन्। पात्रहरू प्रायः परिवर्तनशील छन् र तिनलाई भिन्नभिन्न सामाजिक विसङ्गतिको भोक्ता र द्रष्टाका रूपमा उभ्याइएको छ। पात्रका आफ्नै कतिपय कमीकमजोरी पनि छन् र उनीहरूले भोग्नुपरेको पीडाजनक परिस्थिति पनि छन्। ती कुरालाई उपन्यासमा कतै विरोधासका रूपमा र कतै विसङ्गतिका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ र ती कुराहरूप्रति कटाक्ष पनि गरिएको छ। त्यसप्रकारको प्रवृत्तिलाई विडम्बना भनिन्छ। विडम्बना प्राचीन ग्रीसेली साहित्यदेखि नै थालिएको पाइन्छ र विभिन्न रूपमा त्यसको हालसम्म पनि प्रयोग हुँदै आएको पाइन्छ। प्रस्तुत उपन्यासका बारेमा विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न ढङ्गमा अध्ययन गरेको देखिन्छ। नेत्र एटम (सन् २०१२) को 'लू' उपन्यासमा भारतीय सिमावर्ती जनजीवनको पीडा र आशाको फिल्को' शीर्षकको लेखमा लू उपन्यासमा प्रस्तुत प्रमुख पात्र र तिनीहरूसँग सम्बन्धित घटनाको सङ्क्षिप्त विवेचना गरिएको छ। सञ्जु शिल्पकार (सन् २०१६) को 'लू' उपन्यास : अभाव र सङ्घर्षको कथा' शीर्षकको पुस्तक समीक्षामा उपन्यासका घटना, पात्र र परिवेशको सङ्क्षिप्त चर्चा गरिएको छ। चन्द्रा थापा (२०७३) को लू उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको शोधपत्रमा विधातात्त्विक आधारमा लू उपन्यासको अध्ययन गरिएको छ। रिंकु वाग्ले (२०७७) को 'लू' उपन्यासले पल्टाएका पाना' शीर्षकको लेखमा उपन्यासको सामान्य परिचय दिइएको छ र उपन्यासका विभिन्न घटना र पात्रले आफूलाई पारेको प्रभावका उल्लेख गरिएको छ। यी विभिन्न अध्ययनमा विडम्बनाका आधारमा लू उपन्यासको अध्ययन भएको देखिँदैन। त्यही नै यस अध्ययनको शोध रिक्तता हो। त्यसैले अध्ययनका लागि प्रस्तुत विषयको चयन गरिएको छ। लू उपन्यासमा विडम्बना केकस्तो छ भन्ने जिज्ञासामा प्रस्तुत लेख केन्द्रित छ। विडम्बनाको सिद्धान्तका आधारमा यस उपन्यासको विवेचना गर्नु यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य हो। यो अध्ययन विडम्बनाका विरोधाभास, विसङ्गति र कटाक्ष गरी तीनओटा पक्षमा सीमित छ। यो अध्ययन यस क्षेत्रमा सर्वथा नवीन प्रकारको भएकाले यस अध्ययनको उपादेयता सिद्ध हुन्छ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत लेखका लागि सामग्री सङ्कलन पुस्तकालयकार्यबाट गरिएको छ। लू उपन्यास यस अध्ययनको प्राथमिक सामग्री हो। त्यस उपन्याससँग सम्बद्ध विडम्बनाको सिद्धान्त र पूर्वकार्यसँग सम्बन्धित सामग्रीहरू द्वितीयक सामग्री हुन्। ती दुवै प्रकारका सामग्रीको सङ्कलन टिपोट विधिद्वारा गरिएको छ।

प्रस्तुत लेख गुणात्मक पद्धतिमा आधारित छ । यसमा सामग्रीको व्याख्याविश्लेषणद्वारा निष्कर्षमा पुग्ने काम भएको छ । सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण विषयवस्तु विश्लेषण विधिमा गरिएको छ । उपन्यासबाट विडम्बनासँग सम्बन्धित सन्दर्भ मात्र लिएर तिनको विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत लेखको सैद्धान्तिक ढाँचा विडम्बनाको सिद्धान्तमा आधारित छ । तिनै सिद्धान्त र विवेच्य उपन्यासका आधारमा अवधारणात्मक ढाँचाको निर्माण गरिएको छ । यस अध्ययनमा विरोधाभास, विसङ्गति र कटाक्ष विडम्बनाको अवधारणालाई बुझाउने सूचकका रूपमा रहेका छन् । तिनै सूचकका आधारमा लू उपन्यासको विवेचना गरिएको छ ।

विडम्बनाको सैद्धान्तिक आधार

विडम्बना भन्नाले सामान्यतः कुनै कथन वा अवस्थाको विपरीत अर्थ भन्ने बुझिन्छ । यो शाब्दिक अर्थका विपरीत अर्थ बुझाउने शब्दको प्रयोग हो र यो प्रायः हास्यपूर्ण वा उपहासपूर्ण हुन्छ (मेरियम-वेबस्टर, सन् २०२३) । हास्य, व्यङ्ग्य, उपहास, खिसीटिउरी, निन्दा, नक्कल, ठट्टा, कटाक्ष, कटुव्यङ्ग्य आदि विडम्बनाका पर्यायवाची शब्द हुन् । क्विन्टिलियन (सन् १९२०) ले वाक्कलासम्बन्धी चर्चा गर्ने क्रममा अस्पष्टता र विरोधाभासी कथनको पनि चर्चा गरेका छन् (पृ. ४४१) । त्यो विडम्बनासँग सम्बन्धित छ । विडम्बना त्यस्तो स्थिति हो जसमा अपेक्षितभन्दा विपरीत वा धेरै भिन्न परिणाम हुन्छ (क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस, सन् २०२३) । विडम्बना कथ्य वा लेख्य रूपमा भाषिक तथा साहित्यिक उपकरण हो । त्यसमा वास्तविक अर्थ गुप्त वा विपरीत हुन्छ (ब्रिटानिका, २०२३) । विडम्बना एक प्रकारको आलङ्कारिक उपकरण हो । त्यसमा भन्नका लागि एक थोक चुनिएको हुन्छ र वास्तवमा भन्न खोजिएको कुरा अर्कै हुन्छ (क्विन्टिलियन, सन् १९२२, पृ. १५९) । विडम्बनाको प्रयोग विभिन्न अर्थ बुझाउनका लागि गरिन्छ । सामान्यतया विडम्बनात्मक अर्थलाई वाक्यात्मक अर्थको विपर्यय, निषेध वा विरोधाभासका रूपमा वर्णन गरिएको पाइन्छ (बार्बी, सन् १९९५, १७) । यसमा निन्दा गर्नु, आलोचना गर्नु, शक्ति देखाउनु, खसाल्नु, झुटो प्रशंसा गर्नु, हलुका प्रशंसा गर्नु, गाली गर्नु, गुनासो गर्नु जस्ता कुरा पर्दछन् ।

विरोधाभासी हुनु विडम्बनाको मुख्य विशेषता हो । विडम्बनाले सबल विरोधाभासको अपेक्षा गर्दछ (किर्केगार्ड, सन् १९८९, पृ. ९०) र विरोधाभासको शक्तिमाथि विश्वास गर्दछ (कोलब्रुक, सन् २००४, पृ. १६३) । अहिले विडम्बनालाई कुनै दुर्भाग्यको सङ्केतका रूपमा पनि लिइएको पाइन्छ, तर त्यो भाषिक प्रयोगको एउटा शैली हो । विडम्बना वर्तमान अर्थमा लेखाइको शैली हो जसले शाब्दिक अर्थ परित्याग गर्दछ र अर्थको भिन्नता हुन्छ । शाब्दिक अर्थ परित्याग गर्ने र भिन्न अर्थ बुझाउने भएकाले शब्द र अर्थ अर्थात् प्रकटन र वास्तविकताबिच विरोधाभास उत्पन्न हुन्छ । हाकन चेभालियरका अनुसार वास्तविकता र प्रकटन विरोधाभासी हुनु प्रत्येक विडम्बनाको आधारभूत विशेषता हो (मुकी, सन् १९८२, पृ. ३१-३३) । विडम्बनाको अध्ययन दर्शन, मनोविज्ञान, कला र साहित्यका क्षेत्रमा हुन्छ । अहिले यसबारेको अध्ययन मूलतः विचार र भाषाका आधारमा गरिएको पाइन्छ ।

हुनुपर्ने जस्तो नहुनु र नहुनुपर्ने जस्तो हुनु विसङ्गति हो । व्यक्तिले चाहेको, सोचेको र प्रयत्न गरेको जस्तो परिणाम नआउन सक्छ । तिनै अनपेक्षित कुराको समष्टि नै विसङ्गति हो । विडम्बना सामाजिक विकृति र विसङ्गतिप्रति लक्षित हुन्छ । विडम्बना अनिवार्य रूपमा व्यङ्ग्यसँग सम्बन्धित

हुँदैन, तर यो प्रायः विसङ्गतिसँग परस्पर व्याप्त रहेको पाइन्छ, (मुकी, सन् १९६९, पृ. ५) । विडम्बनामा पाइने विरोधाभास र विपर्यास, अभ्र अर्थहीनता विसङ्गति नै हो । विडम्बनाको चर्चा सोक्रेटसदेखि थालिएको पाइन्छ र उनले विसङ्गति, विरोधाभास र विपर्याससम्बन्धी विचार प्रस्तुत गरेका छन् (कोलब्रुक, सन् २००४, पृ. ३४) । एक थोक भन्ने र अर्को थोक बुझिने विशेषताले विडम्बनालाई उत्तरआधुनिकतावादसम्म पुऱ्याउँछ । त्यसलाई उत्तरआधुनिक विडम्बना, उत्तर-विडम्बना पनि भनिएको पाइन्छ ।

कटाक्ष विडम्बनाको महत्त्वपूर्ण विशेषता हो । व्यङ्ग्य, ताना, निन्दा, आक्षेप आदि कटाक्षअन्तर्गत पर्दछन् । विडम्बना प्रायः हास्यपूर्ण वा उपहासपूर्ण शैलीमा अभिव्यक्त हुन्छ । त्यसलाई वाग्वैदग्ध्य, व्यङ्ग्य, हाजिरजवाफी पनि भनिन्छ । हास्य, ठट्टा, नक्कल, उपहास, व्यङ्ग्योक्ति आदिलाई यसअन्तर्गत समेट्न सकिन्छ । यसप्रकारका विशेषताले गर्दा विडम्बनाले अगम्भीरताको सिर्जना गर्छ, तर वास्तवमा त्यो गम्भीर हुन्छ (हफम्यान, सन् २००५, पृ. ६५४) । हास्यभन्दा उपहास र उपहासभन्दा कटाक्ष ज्यादा चोटिलो हुन्छ । विडम्बना र कटाक्ष धेरै निकटतम भए पनि विडम्बनाभन्दा कटाक्ष धेरै आक्रामक हुन्छ (अट्टार्डो, सन् २०१३, पृ. ४०) । कटाक्ष गिसेली शब्दबाट बनेको हो जसको अर्थ मासु च्यात्नु, रिसमा ओठ टोक्नु वा उपहास भन्ने हुन्छ । व्यवहारमा कटाक्ष र विडम्बना एकअर्कासँग आबद्ध देखिन्छन् (गार्मेन्डिया, सन् २०१८, पृ. १२७) । विडम्बनाका विभिन्न प्रकार देखिए पनि कटाक्ष जहिलेसुकै शाब्दिक मात्र हुन्छ । यो हास्यात्मक ढङ्गमा प्रस्तुत गरिने व्यङ्ग्योक्ति हो । विडम्बनाको प्रयोग सामाजिक अधोगति एवं व्यङ्ग्यात्मक दंशका लागि हतियारका रूपमा हुन सक्छ (हचेन, सन् १९९५, पृ. ९) । सबै विडम्बना व्यङ्ग्य हुन् भन्ने दाबी गरिन्छ, त्यसो भन्नु सायद ठिक होइन । तर प्रायजसो व्यङ्ग्यले विडम्बनाको प्रयोग गर्छ । अहिले विडम्बनाविनाको व्यङ्ग्य सोचन पनि सायद असम्भव छ (केर्नान, सन् २००२, पृ. २९) । व्यङ्ग्य लेखन गर्ने लेखकका लागि विडम्बना आवश्यक पर्छ । त्यस्ता लेखकले व्यङ्ग्यात्मक लेखनका लागि विडम्बना, विरोधाभास, विपर्यय जस्ता हतियारको प्रयोग गर्छन् (हाइट, सन् १९६२, पृ. १८) । कटाक्षले विडम्बनालाई अभ्र तीक्ष्ण बनाउँछ ।

विडम्बनालाई आलङ्कारिक व्यवहारका रूपमा विडम्बना, बनावटी विनम्रता वा स्वअपमानित विडम्बना, विडम्बनात्मक उपहास, समतुल्यताद्वारा विडम्बना, अवाचिक विडम्बना, विडम्बनात्मक सरलता, नाटकीय विडम्बना, अचेतन विडम्बना, आत्मविश्वासघाती विडम्बना, घटनाहरूको विडम्बना, लौकिक विडम्बना, विडम्बनात्मक विषमता, दोहोरो विडम्बना भनेर विभिन्न प्रकारमा छुट्याइएको पाइन्छ । यसलाई कालिक प्रवृत्तिका आधारमा पनि चर्चा गरिएको देखिन्छ । धेरैजसोले वाचिक, पारिस्थितिक र नाटकीय विडम्बना भनी वर्गीकरण गरेका छन् । भाषाका माध्यमबाट प्रस्तुत हुने वाचिक विडम्बना हो । सामान्यतः वक्तृताले विपरीत अर्थ लाग्ने कुरा बोल्नु वाचिक विडम्बना हो र एकदमै विरोधाभासी परिस्थितिको सिर्जना हुनु पारिस्थितिक विडम्बना हो (गिब्स तथा कोल्टन, सन् २००७, पृ. ४) । वाचिक विडम्बना विपरीत अर्थ बुझिने मात्र नभएर अन्य अर्थ बुझिने पनि हुन्छ । उच्चारणगत अशुद्धिले पनि वाचिक विडम्बना उत्पन्न हुन्छ । परिस्थितिजन्य विडम्बना व्यक्तिको इच्छा वा विचारका अधीन हुँदैन । अपेक्षा र पूर्वानुमानभन्दा भाग्यको अर्कै क्रम हुनु परिस्थितिको विडम्बना हो (कोलब्रुक, सन् २००४, पृ. १३) । नाटकीय विडम्बनालाई दुःखान्तीय विडम्बना पनि भनिएको पाइन्छ ।

आख्यान वा नाटकमा पात्रका भनाइ वा कार्यका बारेमा दर्शक वा पाठक स्पष्ट हुनु तर पात्र अनभिज्ञ हुनु नाटकीय विडम्बना हो (गार्मेन्डिया, सन् २०१८, पृ. ६) । नाटकीय विडम्बनामा दर्शकलाई भावी परिणामको ज्ञान हुने भए पनि पात्रमा हुँदैन (कोलब्रुक, सन् २००४, पृ. १४) । प्राचीन ग्रीसेली नाटकमा नाटकीय विडम्बनाको प्रयोग प्रभावकारी रूपमा भएको पाइन्छ ।

नतिजा र विमर्श

लू उपन्यास सानाठुला गरी दशओटा परिच्छेदमा संरचित छ र तिनलाई शीर्षक पनि दिइएको छ । परिच्छेदहरू विभिन्न उपखण्डमा विभाजित छन् । नवौँ परिच्छेदको पहिलो उपखण्डमा आख्यानात्मक घटनाक्रमसँग लेखकको मन्तव्य पनि मिसिएर आएको छ । त्यसैको दोस्रो उपखण्डमा औपन्यासिक कार्यव्यापारले बिट माछ । तराईको कथा प्रस्तुत गर्दा उपन्यासको कथाभित्र समेटिन नसकेका अरू कुरा पनि छन् र तीमध्ये सबैभन्दा पेचिलो कुरालाई उपसंहारका रूपमा उपन्यासकै एउटा पात्रले प्रकट गरेको छ । त्यसो त उपन्यासका अन्य परिच्छेद पनि पात्रका भनाइमा आधारित छन् । ठाउँठाउँमा पात्र समाख्याताका बिच लेखकका रूपमा अन्य समाख्याताले पनि प्रवेश पाएको छ । त्यसबाट उपन्यासले नाटकीय स्वरूप प्राप्त गरेको छ । पत्थरपुरवाको घटनावर्णन रिपोर्ताज शैलीमा प्रस्तुत गरिएको प्रस्तुत उपन्यास प्रयोगधर्मी बन्न पुगेको छ । उपन्यासमा पात्रले देखेका, भोगेका र अनुभव गरेका कुरा विडम्बनापूर्ण छन् । यस उपन्यासमा पाइने विडम्बनाका मुख्य पक्ष विरोधाभास, विसङ्गति र कटाक्ष हुन् । तिनै कुरालाई विडम्बनाको विश्लेषणका सूचक बनाइएको छ ।

विरोधाभास

लू उपन्यासमा विरोधाभासको व्यापक प्रयोग गरिएको पाइन्छ । पात्रका नाम र तिनका प्रवृत्ति, तिनका विचार र कार्यमा विरोधाभास भेटिन्छ । व्यतिरेकी विधान यस उपन्यासको प्रमुख विशेषताकै रूपमा रहेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यास इलैया मरेको सूचनाबाट आरम्भ हुन्छ । इलैया मरेको अपुष्ट हल्ला गाउँभरि फैलिन्छ । त्यसले उखरमाउलो गर्मीले स्थिर भएको पत्थरपुरवामा निकै हलचल ल्याउँछ । इलैया पानीमुनि लुकेर बसेको भूतलाई समातेर ल्याउन भनेर राप्तीको भङ्गालोमा पसेको थियो । उसलाई नदीले डुबाउँछ र बेपत्ता पार्छ । इलैयालाई पानीभूतले निल्यो भन्ने गाउँलेहरूले निष्कर्ष निकाल्दछन् र कुशको लाश बनाएर इलैयाको सद्गत गर्दछन् । तेह्रौँ दिनमा इलैयाका बाबुआमाले गाउँलेलाई दालभात खुवाउँछन् । टुटे पण्डितले शुक्ल पक्षमा मरेकाले इलैया सोभै स्वर्ग जाने कुरा बताइरहेका बेला इलैया डिच्च दाँत देखाउँदै टुप्लुक आँगनमा आइपुग्दछ । भूत भनेर सबै डराउँछन् । बजरङ्गी भागेर घरमा डेहरीभित्र लुक्न दौडिन्छ । इलैयाले “म त पानीभूतसित कुस्ती खेल्न नदीभित्र पसेको थिएँ । तर सबैले भुठ बोल्दारहेछन् । राप्तीमा पानीभूत छैन । म त तैरिएर जमुनाहापारि निस्केको थिएँ” भन्दछ (पाण्डे, २०६८, पृ. २७) । यो गजबको स्थिति विपर्यय हो । इलैयाले बरम राक्षस बस्ने पीपलको रुखको टुप्पोसम्म पुगेर त्यहाँ राक्षस नबस्ने कुरा पनि स्पष्ट पारेको छ ।

उपद्रो गर्ने, नडराउने, कसैलाई नटेर्ने, कसैको अदब नराख्ने, धेरै प्रकारको गाली गर्न सक्ने, टुटे पण्डितको घरमा पिसाब फेर्ने, सारा गाउँलेलाई थर्काएर राख्ने इलैयाको चारित्रिक विशेषता हो ।

तेह्रचौध वर्षको भएपछि रामलीलामा कैकेयी भएर खेल्ने आफूभन्दा दोब्बर जेठी केटीलाई इलैयाले खुब मन पराउँछ। तर आधा पुरुष र आधा नारी स्वरूपकी त्यो केटी छिनार भएको थाहा पाएपछि त्यसलाई उसले बिसिदिन्छ र रामलीलामा सीताको भूमिका गर्नेसित उसको एकोहोरो प्रेम परिहाल्छ। सीता पनि ऊभन्दा आठ वर्ष जेठी हुन्छे। पछि इलैयाले आफूसँगै नौटङ्कीमा खेल्ने एक जना किन्नरलाई जमुनाह बजारमा भेटेपछि थाहा पाउँछ- “सीताको बिहे त्यही रावणसित भएछ। ऊ दुई वर्ष रावणसितै बसिन्छ। तर रक्सीको कुलतले रावण मरेपछि सीतालाई लक्ष्मणले भगाएछ” (पृ. ३३)। त्यो राम भएर खेल्नेचाहिँ आफ्नै भाइकी स्वास्नीलाई बलात्कार गरेको अपराधमा गोन्डाको जेलमा थुनिएको रहेछ। यहाँ मिथकीय पात्र र उपन्यासका पात्रबिच विरोधाभास देखापर्दछ।

इलैयाले एक दिन आमा-छोराको आत्मीय सम्बन्ध झल्काउने किसिमको सिनेमा हेरेपछि उसमा एकाएक आमाप्रतिको प्रेमभाव जागृत हुन्छ। उसले बाटोमा आमाका लागि कुमकुम टीका पनि किन्दछ र आमालाई खुसी पार्ने अठोट पनि गर्दछ। तर घर पुग्दा आमा सर्पले डसेर मरिसकेकी हुन्छे। त्यो परिस्थितिगत विडम्बना हो। आफूले गर्दा आमा रिसाएर जङ्गलतिर गएको र सर्पले डसेको भन्ने आत्मग्लानिले पिरोलिरहन्छ जुन कुरा सत्य होइन।

आमा मरेपछि नन्दुले इलैयालाई तह लगाउन सक्तैन। घर सहमाल्ने कोही नभएपछि नन्दुले चमेलीलाई स्वास्नी बनाएर ल्याएपछि इलैया एकलै बस्न थाल्दछ र मदारीलालको नौटङ्की कम्पनीको स्थायी कलाकार बन्दछ। ऊ गब्बर सिंह, सुल्ताना डाकु, रावण भएर खेल्छ। “ऊसँग सीता भएर खेल्ने केटी उसकी माई जस्तै सुन्दर हुनैपर्छ” भन्ने उसको धारणा छ (पृ. ४६)। तर त्यस कम्पनीमा सीताको अभिनय गर्न आएको नयाँ केटी इसुरी राम्री भए पनि बानीबेहोरा राम्रो देखापर्दैन। “ऊ सबैको अगाडि हाकाहाकी चुरोट र बिँडी खान्थी। जर्दावाल गुट्खा पनि उतिकै खान्थी। लोग्नेमान्छेले जस्तै तमाखु माड्थी। नौटङ्की सकेपछि दारु पनि पिउँथी। लाजै नमानी गुप्ताङ्ग कन्याइरहन्थी” (पृ. ४९)। मिथकीय सीता र नौटङ्कीमा सीता भएर खेल्ने पात्रबिच स्वभावगत विपर्यय देखापर्दछ।

बृजलालले बनाएको दुर्गामाताको मूर्ति सारै राम्रो लागेर इलैयाले कसको अनुहार मिल्नेगरी बनाएको भनेर सोध्नुछ गर्दा बृजलालले गाउँकी सबैभन्दा राम्री केटी नुसरतको छवि उतारेको भनेपछि नुसरतप्रति इलैयाको एकतर्फी प्रेम भइहाल्छ। प्रेमको शत्रु भनिएको इलैया नुसरतको प्रेममा फस्दछ। तर नुसरत भने इलैयालाई घृणा गर्छे। इलियामा सबै प्रकारका अवगुण छन् र ऊ सैतान हो भन्ने उसको धारणा छ। “अब नुसरत सिरिफ मेरी हो। मेरी भइन भने म उसलाई अरू कसैको हुन दिन्नँ” (पृ. ५१) भन्ने इलैयाले पछि नुसरतलाई भगाएर लैजान करिमलाई आफूले आमाको गहना बेचेर किनेको नयाँ साइकल दिन्छ। उपन्यासको अन्त्यमा नुसरतसँग करिमले इलैयालाई फरिस्ता भनेको छ।

नाम रेडियोलाल भए पनि ऊ इलैयाको मृत्यु भएको कुरा सुनाउन डराउँछ। उमेर बढ्दै गएपछि रेडियोलालले अरुसित आफूलाई इलैयाले बिगाऱ्यो भन्छ तर एक छिनपछि त्यही इलैयासित अँगालो मारेर हिँडिरहेको देखिन्छ। उसलाई अघोर प्रेम गरेको देखाउने कविता बनियाभारको मुसलमानसँग पोइल जान्छे। त्यही पीरले रेडियोलाल बौलाउँछ।

बजरङ्गीको अर्थ बज्रको जस्तो शरीर भएको वा हनुमान भन्ने हुन्छ। उपन्यासको पात्र बजरङ्गी भने दुब्लोपातलो छ। ऊ आफैँ भन्छ- “मेरो नाम बजरङ्गी भनेर के गर्ने, म इलैया जस्तो हट्टाकट्टा

छैन । एकदम दुब्लो-पातलो छु” (पृ. ९७) । रेडियोलाल भन्छ- “म इलैयाको मृत्युको प्रत्यक्षदर्शी थिएँ । उसो त बजरङ्गीले पनि देखेको थियो । तर त्यो त मभन्दा पनि डराएको थियो र आफ्नो घर गएर डेहरी (माटोका भकारी) भित्र लुक्सकेको थियो । त्यो साले डरायो कि डेहरीभित्र लुक्छ ।” (पृ. १-२) । यसबाट बजरङ्गी हनुमान जस्तो बहादुर नभएर कायर पनि रहेछ भन्ने बुझिन्छ । मन्यो भनेको इलैया आँगनमा टुप्लुक्क देखापरेपछि भूत आयो भनेर बजरङ्गी कुदेर घरतिर भागी डेहरीभित्र गएर लुक्छ । जवान भइसक्दा पनि ऊ गाउँमा डाका लाग्दा त्यसै गरी लुक्दछ । उसकी पत्नी दुर्गी भने गाउँमा गफ लगाउँदै हिँड्छे- “मेरो लोग्ने दुब्लो पातलो भए पनि आँटिलो छ” (पृ. ७४) । दुर्गीको भनाइ बजरङ्गीको स्वभाव विपरीत छ ।

इलैयाको बाबु नन्दु चिडियामार पहिले पहलमान थियो । उसको शरीर सुगठित छ र ऊ देख्दै डरलाग्दो देखिन्छ । तर ऊ कहिलै रिस नउठ्ने देउतै जस्तो छ । जातले चिडिमार भए पनि उसले गर्वसाथ भन्ने गर्थ्यो- “मैले आजसम्म यौटा चरा पनि मारेको छैन । न कहिले नरकुलको चरा समात्ने पासो समातेको छु, न गुल्ता (गुलेली) लिएर हिँडेको छु” (पृ. १८) । स्वास्नी मर्दा रोएको देखेर इलैयालाई आफ्नो बाबु भिन्दै जस्तो लाग्छ । “उसलाई आफ्नो बाउ यतिखेर पहलमान जस्तो लागेन । कुनै कमजोर लोग्नेमान्छे जस्तो लाग्यो” (पृ. ४०) । नन्दुले नानपाराबाट बिहे गरेर ल्याएकी चमेलीका बारेमा अनेक हल्ला चल्दछ । उसलाई नामुद छिनार भनिएको छ । इलैयाले आफ्नो बाबुलाई लुट्न आएकी भन्दछ तर चमेलीले नन्दुको मृत्युपश्चात् सबै लालपुर्जा र गरगहना इलैयालाई बुझाउन ल्याउँछे । बाबु मरिसकेपछि सपनामा आफूलाई बाबुले बोकेर हिँडेको देखेपछि बल्ल इलैयालाई बाबुले माया गरेकै हो भन्ने चेत आउँछ ।

गड्गाप्रसाद उर्फ टुटे पण्डित पैसाको लोभी देखिए पनि हुलदङ्गा हुँदा मुसलमानहरूलाई आश्रय दिएको छ, मिस्री र इलाइची हालेको काँडा खुवाएको छ । उसलाई “मन त ठुलै रहेछ टुटे पण्डितको” भनिएको छ (पृ. २२६) । बजरङ्गीको बाबुको नाम भिखारी भए पनि परिवारलाई दुई छाक हातमुख जोड्न मिल्ने जति जग्गाजमिनको व्यवस्था गरिदिएको थियो । कतै कसैसित हात पसानुपरेको थिएन ।

नुसरतको अर्थ विजय भन्ने हुन्छ तर उपन्यासकी पात्र नुसरत परिस्थितिसँग हारेकी छ । ऊ डाँकाद्वारा बलात्कृत हुन्छे । ऊ मर्न चाहेर पनि आमाका वचनले मर्न पनि सक्तिन । नुसरतको बाबु अनवर र आमा रजिया धार्मिक स्वभावका छन्, नियमनिष्ठाको पालना गर्छन् । रजिया भन्छे- “बजरङ्गी बेटा, अल्लाह हामीमाथि मेहरबान छ” (पृ. ८४) । तर उनीहरूलाई त्यस्तो विपत्ति आउँदछ ।

पत्थरपुरवाको उत्तरतिर रहेको शिव मन्दिरको पुजारीकी पत्नी शिवकुमारीको मुखमा बाक्लै जुँगा भएकाले उसलाई मुख्रौरी पण्डिताइन भन्छन् । चोथाले भएकाले समाजमा उसको कसैसँग पनि मिल्ती छैन, ऊ मुसलमानलाई अस्पृश्य नै ठान्दछे । तर इन्डियातिरबाट ‘जय श्री राम’ को उन्मादी नारा लगाउँदै आएको हुलको एउटा केटाले रजियालाई मार्न लाग्दा उसले त्यस केटाको खुट्टा नै समाती रजियालाई बचाउने काम गर्छे ।

विसङ्गति

प्रस्तुत उपन्यासमा जीवन र जगत् विसङ्गतिपूर्ण देखिन्छ। बाध्यता, विवशता, परवशता आदिले पात्रका जीवन विसङ्गतिमय बनेको छ। गरिबी, अशिक्षा, अज्ञानता जस्ता कुरा गाउँमा छँदैछ, छिमेकी देशका प्रशासन र अन्य व्यक्तिहरूको अत्याचार भन् पीडादायी छ। तिनलाई उपन्यासमा उदाङ्गो पारिएको छ।

प्रस्तुत उपन्यासको नामकरण “लू” भन्ने शब्दबाट गरिएको छ। लू शब्दको अर्थ ग्रीष्म ऋतुको बेला गरम प्रदेशहरूमा चल्ने तातो हावा वा त्यसको धार भन्ने हुन्छ। प्रस्तुत उपन्यासले ओगट्ने मुख्य स्थान बाँके जिल्लाको पूर्वी क्षेत्रमा नेपालगन्जसँग जोडिएको एउटा गाउँ पत्थरपुरवा हो। उपन्यासभरि गर्मी र लूकै चर्चा छ। उपन्यासको आरम्भमै असार महिना भए पनि गर्मी जेठ-वैशाखभन्दा कम नभएको भनिएको छ। “हो, गर्मीको त कुरा गरेर के साध्य ! ... दिक्क लाग्दो ध्वनिसाथ पश्चिमबाट तीव्र गतिमा तातो हावा आइरहने गर्छ। लू चलिरहन्छ” भनेर उल्लेख गरिएको छ (पाण्डेय, २०६८, पृ. ४)। उपन्यासको मध्यतिर पनि लूको तातो मिसिएका हावा र गर्मीकै कुरा छ। “गर्मीले पत्थरपुरवाका गाउँलेलाई निर्जीव जस्तै बनाइदिएको छ। ... साउन लागिसकेको छ। ... बौलाहा लू अझ चलिरहेको छ” भनिएको छ (पृ. १९८)। उपन्यासको अन्त्यमा उपन्यासको पात्र टुटे पण्डितले लेखकलाई पत्रमा लेखेको छ- “यसपालिको जस्तो लू कहिले पनि चलेको थिएन” (पृ. २५४)। त्यसो भए तापनि यो उपन्यास लूको कथा होइन। निश्चय नै गर्मी र लूको तातो हावाले उपन्यासका पात्रहरू व्याकूल छन्, तर उनीहरूले भोग्नुपरेको वास्तविक समस्या लूका कारण उत्पन्न भएको होइन। उनीहरू गरिबी, रोग, भोक, अशिक्षा, अन्धविश्वास, छिमेकी मुलुकका व्यक्तिहरूका अत्याचार जस्ता कुराले आक्रान्त छन्। त्यसैले शीर्षक र औपन्यासिक घटनाबिच सङ्गति मिलेको देखिँदैन।

रेडियोलालको बुबाले इन्डियाले लक्ष्मणपुर बाँध बनाउनुभन्दा पनि पहिले गाउँमा देउताको बास रहेको र गाउँमा गरिब भए पनि कोही दुःखी नभएको भन्छ। उसले भन्छ- “सिमानामा ओहोरदोहोर गर्दा अहिले जस्तो डराउनुपर्दैनथ्यो। इन्डियन पुलिसहरूले अहिलेको जस्तो पिटपाट गर्दैनथे। नगद जिन्सी खोस्दैनथे। गाउँमा आएर उत्पात मच्चाउँदैनथे। गाउँको चेलीबेटीमाथि हात पनि हाल्दैनथे। खसीबोका लुटेर लैजाँदैनथे” (पृ. ७)। टुटे पण्डित यो गाउँ पहिले जस्तो यो उज्यालो नभएको भनिरहन्छ। गाउँका बुढापाकाहरू भन्छन्- “ईश्वरले कुनै दया-माया नगरी आफ्नै हालतमा छोडिदिएको अभागी बस्ती हो यो” (पृ. १२)। यो चरम विसङ्गतिबोध हो।

पत्थरपुरवा गाउँमा जताततै विसङ्गति देखिन्छ। छेदीलालको भट्टी पसल छ। रक्सीमा नौसादरको गोली र धतुरोको बिउ मिसाएकाले ऊ तीन महिना जेल परेको र हिजो मात्र धरौटीमा छुटेर ऊ गाउँ फर्किएको छ। गैयादिनको खास नाम भैयादिन हो। तीन वर्षअघि ऊ गाईलाई करणी गरेको अपराधमा समातिएकाले उसको नाम गैयादिन रहन गएको हो। चुन्नीलाल म्याद नाघेको दालमोठ र डुब्लिकेट विस्कृत बेच्छ।

हरदेई मरेपछि नन्दुले नानपाराबाट चमेलीलाई स्वास्नी बनाएर ल्याउँछ। इलैयाले बाबुलाई छुरी प्रहार गर्छ, चमेलीको मुखैमा थुक्छ, चुल्ठो समातेर पछ्याउँछ र दुईचार लात पनि लगाउँछ। त्यसै अपराधमा ऊ तीन महिना सात दिन जेल पर्छ। छोराले बाबुलाई छुरी हान्ने र बाबुले छोरालाई थुनाउन प्रहरी चौकीमा उजुर गर्ने घटना विसङ्गत छ। इलैया बाबु मर्दा पनि जाँदैन।

गोबरी छोरीहरू सर्कसवालाहरूलाई बेचन तयार हुन्छ। गाउँले र इलैयाले विरोध गर्छन्। गोबरीकी पत्नी मुनियाँ भन्छे— “साले इलैया ! हामी भोकभोकै मर्न लागिस्क्यौं । कि हामीलाई तैले खान दे, कि हामीलाई छोरी बेचन दे” (पृ. ६४) । गरिबीका कारण गोबरीले छोरी बेचदछ, खोक्दा रगत आउँछ ।

वर्षा भएपछि लक्ष्मणपुरको बाँधले पूरा गाउँ डुबान पर्दछ । पत्थरपुरवा समुद्रबिचको टापु जस्तै हुन्छ । घर भत्किन्छ, बस्तुभाउ मर्छन्, बालीनाली सखाप हुन्छ । राहत बाँड्न आएको हेलिकप्टर गाउँमा नबसी माथिबाट चिउरा र चाउचाउका पोकाहरू भर्न थाल्छ । तर कुनै पोका मान्छेका हातमा पर्दैनन्, सबै पानीमा बगेर जान्छन् । त्यही पोका टिप्न खोज्दा पानीमा बगेर भिखारीको मृत्यु हुन्छ ।

जानकीकी आमा कमला भारतीय सिमानामा बसेका सिपाहीहरूद्वारा बलात्कृत हुन्छे र गर्भवती पनि हुन्छे । बिनाबाबुकी छोरी जन्माएपछि गाउँलेहरूले उसका बाबुआमाको हुक्कापानी बन्द गरिदिने भएपछि ऊ गाउँ छोड्न बाध्य हुन्छे र पत्थरपुरवाको एकदमै पश्चिमी कुनामा गाउँबाटै टाढा आमाछोरी मात्र रहन थाल्दछन् । त्यहाँबाट पनि उनीहरूलाई विजयलाल कुर्मीको अनुरोधमा इलैयाले धपाउँछ ।

फुल्टेक्राको बाबुसाहेबकी माइली स्वास्नी वैजयन्ती आफ्नै नोकरसँग पोइल गएको रिसले कुर्नीको नाम वैजयन्ती राखेर घरबाट निकालिदिन्छ । त्यसलाई इलैयाले आफूसँग राखेको छ । नुसरत डाकाद्वारा बलात्कृत हुन्छे । कविताले बिहेअघि धेरै पटक गर्भ तुहाइसकेकी भए पनि यस पटक गर्भ तुहाउन नसकिने भएपछि उसको बिहे रेडियोलालसित हुन्छ । अलिक दिन मोजमस्ती गरेर कविता बनियाभारको मुसलमानसँग पोइल जान्छे । त्यही रिसले रेडियोलालले बृजलालले दुर्गाको मूर्ति बनाउने माटोको थुप्रोमा दिशा गरी सलिमले गरेको भनेर हल्ला चलाएको रहेछ । मुसलमानहरूको उठिबास भएपछि ऊ आफैले त्यो कुरा इलैयालाई सुनाएको छ ।

बजरङ्गीले बहराइचको शम्भुरामसँग सम्बन्ध बनाउँछ । ऊ ज्याली, जुलुस, आगजनी, ढुङ्गामुढा, तोडफोड गर्नका लागि मान्छे पठाउने ठेकेदार र कुख्यात डनको खास मान्छे भइसकेको छ । उसैको कुरा मानेर बजरङ्गी त्यता ज्यालीजुलुसमा जाँदा तिरङ्गा बोकेर ‘भारत माता की जय’ भन्दछ । पछि ऊ भारतबाट नेपालमा सामान चोरी निकासी गर्ने काम पनि गर्छ । एक दिन उसलाई अमरपाल सिंह र उसका जवानबाट पिट्छन् र शम्भुरामलाई भेट्न बहराइच जाँदा उसले पनि रिसाएर धपाउँछ । त्यसपछि बजरङ्गीका मनमा भारतको सिमानाभरि पर्खाल लगाइदिने इच्छा जागेर आउँछ । त्यही दिन ऊ इलैयानेर जान्छ र नुसरतलाई बलात्कार गर्ने शम्भुराम भएको र महेशरको हत्या गर्ने भारतको स्वराज मुक्ति मोर्चा भन्ने भूमिगत पार्टीको दया सिंह भनेको पनि शम्भुराम नै भएको यथार्थ खोल्दछ ।

रूपैडिहा चौकीमा जुम्लीलाई भारतीय पुलिसहरूले मारपिट गरेको, सामान खोसिरहेको देखेपछि महेशरको छोरो जागेश्वरले प्रतिकार गर्दा उसलाई समातरे बेपत्ता पारिन्छ । महेशरको दशगजाछेउको आधा खेत अरूले नै जोतिरहेका र अब यो इन्डियाको भयो भनिरहेका हुन्छन् । हिजोसम्म उसको खेतपारि रहेको सीमास्तम्भ अहिले उसको खेतको बिचमा हुनेगरी सारिएको छ । नेताहरू केही बोल्न सक्तैनन्, लाचार छन् । खेत खोसिदिएको रिसमा महेशरले पत्थरपुरवा घुम्न आएका भारतीय एसएसबीको सबइन्स्पेक्टर अमरपाल सिंहलगायतलाई गिरफ्तार गराएर चौकीमा बुझाउँछ । त्यसको भोलिपल्ट नेपालको सशस्त्र प्रहरी सीमा सुरक्षा क्याम्पको जिपमा अमरपाल सिंह, नेपालगन्जका चल्लीका नेता रेडियोलालको ससुरा रामप्रसाद पौडेल र बहराइचको शम्भुराम देखापर्दछन् । अमरपाल

सिंह र उसका जवानहरू जिपबाट ओर्लिएर पछवाको चियादोकानमा पिसाब फेर्दछन् । त्यसमा कोही केही बोल्न सक्तैनन् । उनीहरू त्यही जिपमा उनीहरू फर्किन्छन् । गाडीको अधिअधि मोटरसाइकलमा नेपाल प्रहरीकै इन्स्पेक्टरले स्कर्टिड गरेको हुन्छ । त्यसपछि इन्डियातिरबाट आएका तीनचार जना व्यक्तिले जरुरी काम छ भनेर लगेका महेशरलाई बेपत्ता पार्दछन् ।

करिम केही नभएको गरिब पात्र हो । गरिबीकै कारण उसका सबै परिवारले आत्महत्या गरेका हुन् । बृजलालले दशहरामा मूर्ति बनाउने माटो र बालुवाको थुप्रोमाथि कसैले मलमूत्र गरिदिन्छ र त्यो काम नुसरतको भाइ सलिलले गरेको हो भनेर हल्ला पनि चलाइन्छ । त्यो काम रेडियोलालको हो ।

पत्थरपुरवामा अनिकालको समस्या कहालीलागदो छ । टुटे पण्डित साउन शुक्ल पक्षको सप्तमी तिथिमा आकाश सफा देखिए त्यो साल अनिकाल पर्छ, सबैको छतछतमा कौवा मरेको शुभ होइन भन्छ । जेठमा पाँच आइतबार परेकाले अनिकाल पर्ने निश्चित छ भन्ने गाउँलेहरूको विश्वास छ । यी सबै कुराले उनीहरू निराश र त्रस्त छन् । गाउँमा भोकमरी फैलिएको छ । दुर्गाको मूर्ति बनाउने माटोलाई मुसलमानहरूले अपवित्र पारिदिएको भनेर इन्डियातिरबाट अबिरको ठाडो टीका र केशरी रङ्गका वस्त्र धारण गरेकाहरू तरवार उजाउँदै पत्थरपुरवामा मुसलमानहरूको घर खोज्दै आएर वितण्डा मच्चाउँछन् । त्यसबाट मुसलमानहरूको उठिबास हुन्छ ।

कटाक्ष

लू उपन्यासमा कटाक्षको प्रयोग उल्लेखनीय छ । पात्रका स्वभावगत कमीकमजोरी, मूर्खता, अज्ञानता, बेइमानी जस्ता कुराप्रति कटाक्ष गरिएको छ । त्यसले हास्य उत्पन्न पनि गराएको छ र उपहास, खिल्ली, निन्दा, व्यङ्ग्य गर्ने काम पनि गरेको छ ।

उपन्यासको आरम्भमै पत्थरपुरवाको तिरहामा रहेको रामआधारको चियापसलको सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरिएको छ । असारमा पनि पानी नपरेकाले प्रचण्ड गर्मी छ । चिया बनाउँदा रामआधार पसिनाले निथुक्क हुन्छ र उसको अनुहारबाट तप्य चुहिएको पसिनाको थोपा चियाको गिलासमा पर्छ । उसले त्यो गिलास महेशरलाई दिन्छ र महेशर ठुलै आवाजमा चियाको घुट्की लिनै गर्मीका सम्बन्धमा आफ्ना विचार व्यक्त गर्न थाल्छ । “सूर्यले घाम हैन, आगो ओकल्दै छ ।” यति भन्दै शनिचर चौधरीले पनि गिलासमा थिग्रिएको चिया चियापत्तीसहित मुखमा हाल्यो । उसले सधैं यसरी नै खान्छ । अरूहरूले शनिचर काकालाई ‘मक्खीचुस’ भन्छन् । इलैयाले चाहिँ ‘पत्तीचुस’ भन्थ्यो” (पृ. २) । जबसम्म चियापत्तीको पूरा रस चुसिँदैन, तबसम्म चिया खाएको मजा नआउने र चियापत्तीको पैसा पनि असुल नहुने भनेर उसले त्यसो गर्छ ।

रेडियोलालको वास्तविक नाम चमना हो । चमनाले सानोमा उसको बाबुले किनेर ल्याएको रेडियो भोला जस्तो भिरेर चर्को स्वरमा बजाउँदै हिँड्ने भएकाले इलैयाले उसको नाम ‘रेडियोलाल’ राखिदिएको हो । उसकी पत्नी कविता पहाडिया पौडेल थरकी युवती हो । हरेक वर्ष गर्भवती भइरहने भए पनि जवानीको आनन्द लिन र शरीर बिग्रिने भनी गर्भपात गराइरहने हुँदा उसको छातीबाट दुध पगिरहन्छ । रेडियोलालले त्यो कुरा अरूसँग सुनाउँदै हिँड्ने थालेपछि गाउँभरि “रेडियोलालले कहिल्यै दुध किन्दैन । गाईभैंसी पनि किनेको छैन । तर घरमा सधैं दुधवाला चिया खान्छ” भन्ने ठट्टा चल्दछ

(पृ. ९१) । रेडियोलालको खटिया महिना महिनामा भाँचिने, काजुबदाम खाने, तरसहितको चिया दिनू भन्ने कुरा पनि उपहासपूर्ण छ ।

रामआधारको यो चिया दुकानभन्दा केही पर, बाटोको दक्खिन साइडमा बत्तीलाल तमोलीको पान पसल छ । पसलमा प्रायः कि उसको छोरो गुलुपलाल बस्छ कि कान्छो छोरो ट्युबलाललाई दुध चुसाउँदै उसकी स्वास्नी बिजुलीदेवी बस्छे । “यिनीहरू सबैको खास नाम अर्कै थियो । इलैयाले सबैको नाम चेन्ज गरिदियो” (पृ. १०) । बत्तीलाल नामको सादृश्यमा उसका अन्य परिवारको नाम राखिएको छ । त्यस्तै बाह्रै महिना खाँसी (खोकी) ले सताइरहने भएकाले गाउँलेहरूले रामप्यारीको लोग्नेको नाम पनि घाँसीरामबाट खाँसीराममा परिणत गरिदिइएको छ ।

बजरङ्गीको बाबु भिखारी नेताको चर्पी सफा गर्ने काम गर्दछ । छोरालाई त्यस्तो पेसामा लगाउन उसलाई मन परेन । त्यसैले उसले छोरालाई मन्त्रीको जिम्मा लगाउँछ । “गाडी नजाने ठाउँमा एक जना मान्छेलाई भन्दा बोकेर आफ्नो अगाडि अगाडि दौडाउने विचार गरे । त्यही काम पायो बजरङ्गीले” (पृ. ३६) । नेताको बोक्ने सानप्रति यो चोटिलो कटाक्ष हो । त्यसै गरी “कविताको बाउ नेपालगन्जका चल्लीका नेता थिए । माइक पाएपछि र क्यामेरा देखेपछि मञ्च छोड्ने खालका” भनिएको छ (पृ. ९१) । यो भनाइ नेपालका सबैजसो नेताहरूप्रति इङ्गित छ ।

उपन्यासमा जताततै टुटे पण्डितका स्वभाव, क्रियाकलाप र विचारप्रति उपहास र व्यङ्ग्य गरिएको पाइन्छ । टुटे पण्डितले इलैयाको उपद्रो गर्ने, नडराउने, कसैलाई नटेर्ने, कसैको अदब नराख्ने प्रवृत्तिलाई शनि ग्रहको दोष भनेको छ, तर शनि ग्रह शान्ति गरे पनि केही फरक पर्दैन । इलैयाको मृत्युका बारेमा टुटे पण्डितको विचार छ— “आर्द्रा नक्षत्रमा जन्मेको हो इलैया । त्यसको त स्वामी नै राहु हो । त्यो दशा अठार वर्षसम्म चल्छ । मैले नन्दु र हरदेईलाई भनेकै थिएँ नि, पाकडको बोटमा जल चढाउनुपर्छ । तर कसैले टेरेन मेरो कुरा । त्यही दशाले गर्दा आज यस्तो भयो” (पृ. १५) । इलैया मरेको तेह्रौँ दिनमा पितृभोज खाएर अघाएपछि टुटे पण्डितले “शुक्ल पक्षमा मन्यो इलैया । डाइरेक्ट स्वर्ग जान्छ” (पृ. २६) भनिरहेका बेला इलैया आँगनमा देखापर्छ । टुटे पण्डितले गोबरीलाई डेढ सौ रुपियाँमा रक्सी छोडाउने औषधीका रूपमा स्वमूत्र सेवन गर्न सिकाउँछ । गोबरीले कट्टुको नेफाभिन्न लुकाइराखेको पिसाबको गन्ध आउने रुपियाँ पण्डितलाई दिन्छ, तर उसलाई पैसाचाहिँ गनाउँदैन । त्यस विधिद्वारा गोबरी निको हुँदैन । टुटे पण्डित अरूलाई औषधी बेच्छ तर ऊ स्वयम् विभिन्न बिमारले सताइएको छ । उसले शनिचर चौधरीलाई “पञ्चक परेको बेला शत्रुमाथि मुद्दा हाल्यो भने हन्ड्रेड पसेन्ट जित हुन्छ” (पृ. १११) भनेर सिकाउँछ, तर शनिचरले पाँच हजार घुस दिएर मात्र मुद्दा जित्दछ । टुटे पण्डितले बजरङ्गीलाई अण्डकोष सुन्नेको दबाई बिस ग्राम अदुवाको रसमा पचास ग्राम हल्का गरम पानी हालेर अण्डकोष धुने गरे सात दिनमा ठिक हुन्छ भनेर सल्लाह दिन्छ तर ऊ आफैलाई हाइड्रोसिल छ । उसले गफ भनेर आफू निरोगी भएको दिने गर्छ । सप्तम भावमा बसेको मङ्गलमाथि शनिको दृष्टि परेकाले आफूलाई अलिकति पायल्सले सताए पनि केरामा कपुर हालेर खान थालेकाले तीन महिनामा ठिक भइहाल्ने भनिरहने गरे पनि कैयौँ वर्ष भइसक्दा पनि उसको पायल्स ठिक भएको छैन । सानोमा भाँचिएकाले उसको देब्रे हात नाडीदेखि अलिकति बाङ्गिएको छ । हात भाँचिएकाले उसलाई टुटेप्रसाद भनिएको र जजमानी गर्न थालेपछि उसलाई टुटे पण्डित भन्न थालिएको हो । बिहे गरेको एक वर्ष नबित्दै पत्नीले

छोडेर गएपछि उसलाई छिनार भनेर गाली गरे पनि महेशरका अनुसार टुटे पण्डितमा बच्चा जन्माउने शक्ति थिएन । उसले मिस्री र अश्वगन्धालाई दुधमा मिसाएर सेवन गर्ने गरे पनि त्यसले काम गर्दै र उसकी पत्नीले छोडेर जान्छे । आफू सन्तानोपतिको लागि असफल भए पनि ऊ आफूसँग सन्तानोपति गराउने अचुक औषधी भएको फुर्ति लगाउँदै हिँड्छ । विजयलाल कुर्मीको अनुरोधमा इलैयाले कमलाकी छोरी जानकीलाई धपाउँछ र जानकीलाई पाउन नसकेको पिरमा विजयलालको छोरो चन्द्र बौलाउँछ । टुटे पण्डितले जाइफलको सुर्मा लगाए ठिक हुन्छ भने पनि चन्द्र अर्को रात दशगजानेरको अजङ्गको भुताहा पीपलको रुखमा झुन्डिएका अवस्थामा भेटिन्छ ।

उपन्यासमा असार-साउनलाई महिलाहरू सुत्केरी हुने मौसम भनिएको छ । “यहाँ असार-साउनमा सुत्केरी हुनेको सङ्ख्या त्वात्तै बढ्नुको कारण हो कात्तिक महिना । कात्तिक महिनाका गाउँका गल्लीगल्लीमा खुलेआम देखिने कुकुर-कुर्नीका अराजक रतिक्रीडाका लाजैलाग्दा दृश्यहरू” भनिएको छ (पृ. ८१) । रामप्यारी सुँडेनी भन्छे— “यो महिना सबै मर्द कुत्ता भैहाल्छन् । दिनभरि गाउँमा कुत्ताहरूको तमासा हेर्छन् । अनि राति मेहरारू (स्वास्नी) लाई कुतिया बनाउँछन्” (पृ. ८२) । यसले पुरुषहरूको यौनव्यवहारप्रति उपहास गरेको छ । त्यस्तै रेडियोलालले बजरङ्गीको दुब्लोपातलो शरीरलाई इङ्गित गर्दै भन्छ— “तँ मान्छे हैन, खेतमा चराचुरुङ्गीलाई भुक्याउन काकभौडा (बुख्याँचा) होस् । तँ त कुखुराले लात हाने पनि ढल्छस् । ... अलि ठुलो हावाहुरी आए खाँबो समातेर बस्नुपर्ला जस्तो” भनेर जिस्क्याउँछ (पृ. ९७) । यो साथीप्रति ठट्यौली भए पनि यसमा व्यङ्ग्यको भाव पनि छ ।

निष्कर्ष

लू उपन्यास बाँके जिल्लाको पश्चिमी क्षेत्रमा पर्ने एउटा गाउँ पत्थरपुरवामा बसोबास गर्ने व्यक्तिहरूका समस्याको चित्रणमा केन्द्रित छ । नेपालगन्ज सहरको नजिकै पर्ने गाउँ भए पनि त्यहाँ रोग, भोक, शोक, अशिक्षा, अन्याय, अत्याचार व्याप्त छ । भारतीय सीमासँग जोडिएको त्यस गाउँका व्यक्तिहरू भारतीय गुन्डा र सुरक्षाकर्मी दुवैबाट उत्पीडित छन् । प्राकृतिक प्रकोप पनि उत्तिकै पीडादायी छ । यस उपन्यासमा विरोधाभासको व्यापक प्रयोग गरिएको पाइन्छ । पात्रका नाम र तिनका प्रवृत्ति, विचार र कार्यमा विरोधाभास भेटिन्छ । व्यतिरेकी विधान यस उपन्यासको प्रमुख विशेषताकै रूपमा रहेको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा जीवनजगत् विसङ्गतिपूर्ण देखिन्छ । बाध्यता, विवशता, परवशता आदिले पात्रका जीवन विसङ्गतिमय बनेको छ । गरिबी, अशिक्षा, अज्ञानता जस्ता कुरा गाउँमा छँदैछ, छिमेकी देशका प्रशासन र अन्य व्यक्तिहरूको अत्याचार भन् पीडादायी छ । हिंसा, बलात्कार, अपमान, असुरक्षा जस्ता कुराले उपन्यासका पात्रहरू आक्रान्त बनेका छन् । उपन्यासमा पात्रका स्वभावगत कमीकमजोरी, मूर्खता, अज्ञानता, बेइमानी जस्ता कुराप्रति कटाक्ष गरिएको छ । त्यसले हास्य उत्पन्न पनि गराएको छ र उपहास, खिल्ली, निन्दा, व्यङ्ग्य गर्ने काम पनि गरेको छ । समाजमा देखापरेका

विरोधाभास र विसङ्गतिप्रति यस उपन्यासले तीव्र कटाक्ष गरेको छ र त्यो यस उपन्यासलाई सफल बनाउने मुख्य कडी पनि हो । विडम्बनाको प्रयोगले प्रस्तुत उपन्यास निकै प्रभावोत्पादक बनेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- एटम, नेत्र (सन् २०१२, अप्रिल २७). "लू' उपन्यासमा भारतीय सिमावर्ती जनजीवनको पीडा र आशाको भिल्को'. *Sahitya Sangalo*. [https://www.onlinekhabar.com/2020/10/902814](https://sahityasangalo.com/2012/04/27/लू-बारे-थप-कुरा-थापा, चन्द्रा (२०७३). लू उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन. अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र. त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पृथ्वीनारायण क्याम्पस ।</p><p>पाण्डे, नयनराज (२०६८). लू साङ्गिला बुक्स ।</p><p>वाग्ले, रिंकु (२०७७, असोज २६). 'लू' उपन्यासले पल्टाएका पाना. <i>onlinekhabar</i>. <a href=)
- शिल्पकार, सञ्जु (सन् २०१६, अक्टोबर ४). 'लू' उपन्यास : अभाव र सङ्घर्षको कथा. *साहित्य सङ्ग्रहालय*. [https://sahityasangraha.com/2016/10/04/n"-उपन्यास-अभाव-र-सङ्घर्ष/](https://sahityasangraha.com/2016/10/04/n)
- Attardo, S. (2013). Intentionality and irony. In L. R. Gurillo & M. B. A. Ortega (Eds.), *Irony and humor: From pragmatics to discourse* (pp. 39-57). John Benjamins Publishing Company.
- Babynameseasy. (nd.). Ilaiya. In Babynameseasy.com. Retrived Jul 31, 2023, from <https://babynameseasy.com/muslim/language/meaning/hindi-name/girl/elaiya>
- Barbe, K. (1995). *Irony in context*. John Benjamins Publishing Company.
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2023, Jul 19). Irony. *Encyclopedia Britannica*. Retrived Jul 23, 2023, from <https://www.britannica.com/art/irony>
- Cambridge University Press & Assessment. (2023). Irony. In *Cambridge dictionary*. Retrived May 1, 2023, from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/irony>
- Colebrook, C. (2004). *Irony*. Routledge.
- Garmendia, J. (2018). *Irony*. Cambridge University Press.
- Gibbs, R. W., Jr. & Colston, H. L. (2007). A brief history of Irony. In R. W. Gibbs, Jr. & H. L. Colston (Eds.). *Irony In language and thought: A cognitive science reader* (pp. 2-21). Lawrence Erlbaum Associates.
- Highet, G. (1962). *The anatomy of satire*. Princeton University Press.
- Hoffmann, G. (2005). *From modernism to postmodernism: Concepts and strategies of postmodern American fiction*. Rodopi.
- Hutcheon, L. (1995). *Irony's edge: The theory and politics of irony*. Routledge. Greenhaven Press.
- Kernan, A. B. (2002). The role of irony in satire. In L. K. Agendorf (Ed.). *Satire* (pp. 29-37).
- Kierkegaard, S. (1989). *The concept of irony, with continual reference to Socrates* (H. V. Hong & E. H. Hong, Ed., & Traans.). Princeton University Press.

- Merriam-Webster. (n.d.). Irony. In *Merriam-Webster.com dictionary*. Retrived July 25, 2023, from <https://www.merriam-webster.com/dictionary/irony>
- Muecke, D. C. (1969). *The compass of irony*. Routledge.
- Muecke, D. C. (1982). *Irony and ironic*. (2nd ed.). Methuen & Co. Ltd.
- Quintilian. (1920). *Institutio oratoria of Quintilian* (H. E. Butler, Trans., vol. I). Harvard University Press.
- Quintilian. (1922). *Institutio oratoria of Quintilian* (H. E. Butler, Trans., vol. IV). Harvard University Press.